

The book cover features a light beige background with a large teal diagonal stripe. Two decorative borders, one in the top right and one in the bottom left, consist of stylized, overlapping leaf or wave patterns in shades of teal, yellow, and light green, set against a light brown background. The text is centered on the teal stripe.

Иванка Гезенко

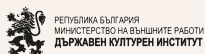
НА ГОСТИ
В ЕВРЕЙСКАТА
МАХАЛА В СОФИЯ

ПЪТЕВОДИТЕЛ

© Иванка Гезенко – автор
© Превод на английски - Том Филип
© Оформление Мила Лозанова
ISBN - 978-619-92345

Издание е част от програмата на Държавния културен институт по инициативата „Стратегическо сътрудничество между България и Норвегия в подкрепа на международните ангажменти на България за борба с антисемитизма и опазването на еврейското наследство“, финансиран от Двустранен фонд на Норвежкия финансов механизъм“

Iceland
Liechtenstein Norway
Norway grants grants

На гости в еврейската махала в София

Пътеводител

Уважаеми читателю,

Настоящият пътеводител предлага своеобразна тричасова пешеходна разходка в централната част на София. Избрах три централни улици и ще Ви разкажа отделни епизоди от историята на Софийската еврейска общност от Освобождението на България от Османско владичество до наши дни. Целта ми е чрез този маршрут заедно да проследим съжителството между българи и евреи както в мирно време, така и в годините на Холокоста. Надявам се, че всеки разказ за отделна сграда и съдбата на нейните собственици ще ни помогне да научим повече за трудните години на изпитания. В своеобразния пътеводител са включени историите на 24 сгради. Използвани са картини на Йозеф Обербауер, Нахум Гилбоа-Перец, Жак Авдала, арх. Полина Герджикова, Борис Шати, проект на Харалампи Тачев за декорация на синагога, както и документи от Централен държавен архив за съдбата на собствениците или техните наследници.

Иванка Гезенко, съставител

София в навечерието на освобождението

В навечерието на Освобождението София била административен център (санджак) в Османската империя с население от около 13 000 жители. Четирите големи улици – Нишка, Ломска, Орханийска и Кюстендилска, образували скелета на града, а всяка от тях била презградена с врата – Нишката – с Чукурската врата, Ломската – с Куршумлийската врата, Орханийската – с Чауш - пашовата врата и Кюстендилската – с Алкаларската врата. Градът имал около 20 махали с китни имена – Калоянова, Язаджи махала, Драз махала, Коручешме махала, Ючбунар.

Карта на София от началото на XX век.

Панорамен изглед от София. Литография.

Йозеф Обербауер.
Улица „Търговска“ в София.
Акварел. След 1891 г.

Джамията Баня Баши. В дълбочината се вижда и църквата „Свети Крал“ (дн. Света Неделя). Литография.

За главна артерия на града се е смятала Търговската чаршия, към която водели криви, тесни и кални улици постлани с камъни. Една от тях е **улица „Пиротска“**, която официално получила името си на 4 юли 1878 г. в заседание на Софийското общинско управление. Улицата носи името на град Пирот в Югоизточна Сърбия, който през Средновековието често сменял своята принадлежност между Сърбия и България, но в годините на Руско-турската война (1877–1878) бил населен предимно с българи. След решенията на Берлинския конгрес от 1878 г. , градът останал извън границите на България, а някои от гражданите му избрали да емигрират в София, където се установили в квартала **„Ючбунар“ („Три кладенци“)**.

Началото на улицата започва от бул. „Княгиня Мария - Луиза“ (на изток), а краят ѝ е до ул. „Хисар“ при Общинска градина „Св. Троица“ (на запад). Пресича се с улиците „Княз Борис I“, „Цар Самуил“, „Опълченска“ и булевардите „Стефан Стамболов“, „Христо Ботев“, „Димитър Петков“ и „Константин Величков“ и преминава в близост до „Женския пазар“ и пазара „Димитър Петков“. За тази улица още през 1933 г. академик Петър Динеков е записал следното:

Началото на ул. „Пиротска“. Литография от началото на XX век. ЦДА

**„Оживлението е най-голямо обаче по „Пиротска“.
Преди всичко това е улицата, която води към Ючбунар, Коньовица,
Захарна фабрика, Разсадника, където живее беднотията, нямаща
пари дори за трамвайна карта. Затова по улицата бързат тълпи
от хора. Но тук оживлението се създава и от магазините“.**

В миналото улицата е разделяла два квартала – „Коньовица“ и „Ючбунар“ („Три кладенци“). Според градския фолклор, жителите на квартала Коньовица били известни с грубия си побойнически нрав, поради което и днес можете да чуете нарицателното „коньовичар“. „Ючбунар“ бил населен предимно с работници, македонски бежанци, евреи, а имената на някои от пресечките, навяват емигрантска носталгия („Зайчар“, „Брегалница“). В наши дни улица „Пиротска“ е основна, централна улица, а част от нея е оформена като пешеходна зона, което я превръща в типична търговска улица с много магазини, заведения за хранене, ателиета, хотели. В следващите си участъци на запад улицата е разрешена за автомобили и по нея се движи трамвай.

Нашата разходка по ул. „Пиротска“ ще обхване пешеходната зона и ще достигне до пресечката с ул. „Опълченска“. В маршрута са включени разкази за еврейски къщи по тази улица, както и историите на техните обитатели. Тази разходка ще ни отведе и до района, който през 1942 г. превръща пъстрата еврейска махала в „ГЕТО“, а в двора на 134 училище „Димчо Дебелянов“ ще видим образите на 20-те българи, които с достойното си поведение са се противопоставили на антиеврейското законодателство в България и са станали Праведници на народите на света.

Къщата на Йосиф Магжар и Йордан Джумалиев

Началото на нашата разходка започва отъгъла на бул. „Мария Луиза“ и ул. „Пиротска“, от къщата на Йордан Джумалиев и Йосиф Магжар

Къщата на Йордан Джумалиев и Йосиф Магжар. Поглед от бул. „Мария Луиза“. 70-те г. на XX век. ДАА, Библиотека.

Площад „Бански“ с джамията, Софийските хали и началото на ул. „Пиротска“. В картината на Владимир Мански можете да видите къщата на Джумалиев и Магжар.

Точното наименование на картината е булевард „Г. Димитров“, Владимир Мански, масло. Размери: 115/132 см и е част от художествения фонд на РИМ - София.

Някога, към 1879 г. – годината, в която София е избрана за столица на Княжество България, центърът на града е бил „затворен“ между Джамията Баня Баши, църквата „Свети Крал“ и пасажа „Свети Никола“. Точно срещу пасажа с малките криви улчички и схлупени къщи започвала улица „Пиротска“, а в началото ѝ двама видни софиянци построили голяма и модерна за времето си сграда. Това станало през 1881 г. и нейни собственици били Йордан Джумалиев и Йосиф Магжар. Двамата съдружници искали да имат красива жилищна сграда и доходно здание, и се обърнали към на арх. Алекси Начев, който проектирал сградата в модерния за времето стил „неокласицизъм“. Архитектът оформил прозорците в стил „едикюла“ с полуколони на първия и пиластри на втория етаж. Отворите на самите прозорци са увенчани от триъгълни сегменти, пресечени от декоративна ваза фронтони. Балконите са украсени с красив железен парапет, съчетани с прецизно изработени каменни орнаменти и детайли. В интериора е имало кристални огледала и степен часовник. Сградата е в стилово единство с архитектурния ансамбъл в съседство.

Единият от собствениците – Йордан Джумалиев (1858 –1914) е бил учител, революционер, участник в Руско–турската освободителна война, строителен предприемач, родом от Русе. През 1880 г. се преместил в София и се сблизил с някои от най-видните столични граждани и предприемачи, сред които били братя Иванови, г-р Никола Странски, ген. Рачо Петров и Йосиф Магжар.

Видно от фамилията, другият собственик Йосиф Магжар принадлежи към ашкеназките и по-точно унгарски евреи, част от които се заселват в София през 1360 и 1499 година. АШКЕНАЗИ (ешкеназки евреи) е общото название на евреите от Германия [Германия –от иврит Ашкеназия], Унгария и други западно европейски страни, които поради гоненията от края на XI век (1096) и опитите за насилственото им покръстване през XIV и XV век се отправят и се заселват на Балканите.

Еврейска сребърна плака с изображение на Давидова звезда. Плаката се поставя върху калъф за Сефер Тора. Тази плака е открита в София, в старата еврейска махала. ЦДА

Според първото преброяване на населението от 1878 г., в София са живеели 3600 евреи, а броят на еврейските къщи бил 820 и 364 дюкяна. В града имало 4 еврейски синагоги –тази на „грегос“ или романо̀тските, византийски евреи (бул. „Дондуков“), синагога на „франките“ (бул. „Мария Луиза“), синагогата на сефарадите и ашкеназката синагога, която се е наричала Кал Каал „Шалом“ и била построена през 1856 г., като на мястото е имало мраморен камък, с надпис който посочвал годината на построяването и името на основния дарител (Хаим Бен Шелом Тагжер).

Така е изглеждала вътрешността на една от най-старите синагоги в София „Де лос Франкос“. Намирала се е на ул. „Мария Луиза“ и пасажа за пл. „Трапезица“. Разрушена при регулационния план от 1890 г. Синагогата е била на ашкеназки евреи, които говорили испански, но религиозният ритуал бил изцяло ашкеназки. ЦДА

Синагогата Кал Каал „Шалом“ е съборена през 1888/1889 г., тъй като тогавашният кмет на София – Димитър Петков предприел събаряне на много стари сгради в града за да построи модерна столица с просторни улици. Няколко години по-късно, през 1901 г., Софийската еврейска община избрала комитет за построяване на нова синагога, която да приобщи всички евреи. Сред членовете на този комитет бил и господин Йосиф Магжар. Останалите членове били Давид Шемуел Фархи, Моис Аврам Давид, Аврам Давичон Леви, Рахамим бен Исак и Аврам Исак Леви. След дълги спорове, през 1904 г. комитетът взел решение да построи Централната синагога, а през септември 1909 г. новата постройка била тържествено открита в присъствието на цар Фердинанд. Днес името на господин Йосиф Магжар може да се види на плоча на входа на синагогата, на която е написано:

„Имената на господата, с усилията си дали решителен тласък на прогреса и развитието на еврейската общност в София“.

По време на нашата разходка ще се опитаме да проследим съдбите на хората, построили и живели в тези къщи (или на техните наследници) по време на прилагането на антиеврейските закони в България от 1941 до 1944 г. Българските евреи не споделят трагичната съдба на единовърците си от Германия, Полша, Унгария, Югославия и другите европейски страни, но са подложени на редица ограничителни и рестриктивни мерки, които ги лишават от граждански и политически права, а имуществата им са конфискувани.

Господин Йосиф Магжар имал двама снове – Рудолф, роден през 1896 г. и Изидор, роден през 1899 г. Синовете наследили от баща си 3 къщи – тази на ул. „Пиротска“ № 1, друга на ул. „Клементина“ № 12 и третата, в която останали да живеят – на ул. „Княз Борис I“, № 141. Към 1941 г. братята били неженени, рентниери, но според Закона за еднократния данък върху недвижимото имущество на лицата от еврейски произход, двамата трябвало да заплатят огромни данъци за къщите, които притежавали. В запазен документ от 1942 г. Рудолф Магжар посочва че на 10 юни 1942 г. трите къщи били отчуждени. За да изкарва пари за прехраната си, на 3 септември 1942 г. Рудолф започнал работа като общ работник на ул. „Белчев“ № 1. Господин Рудолф Магжар бил принуден да декларира и най-ценните си вещи, сред които били една цигулка и една библиотека с редки книги. Не по-радостна била съдбата и на по-малкия брат – Изидор. От 1942 г. двамата братя били принудени да заживеят в полутаванския етаж на къщата на ул. „Княз Борис I“. През месец май 1943 г. Изидор бил изселен от София, а специална комисия от Комисарството по еврейските въпроси описала имуществото му, което се намирало на тавана и през август продали движимите вещи на специално организиран търг. Явно Изидор обичал да рисува, тъй като сред продадените вещи са описани големи и малки рамки за картини и четки за рисуване. Вероятно е обичал да кара кълнки, но и те били продадени за 150 лева.

Нашият маршрут ще се движи ту по лявата, ту по дясната страна, понякога ще се отбива по пресечките на улица „Пиротска“. Някои от основните обекти ще ни върнат назад във времето за да научим повече както за историята на улицата, така и за хората, които винаги са се движили по нея.

2.

Западната порта на античната крепост Сердика

План на крепостта Сердика. Източник

[https://bg.wikipedia.org/wiki/Сердика_\(крепост\)](https://bg.wikipedia.org/wiki/Сердика_(крепост))

Намираме се до археологическите разкопки на ул. „Вашингтон“, в близост до западната порта на античната крепост Сердика.

През хилядолетната си история София носи имената Сердонполис, Улпия Сердика, Средец, Триадица и от XIV век е наречена София. Късноантичната крепост Сердика е построена през 176–180 г. при съвместното управление на римските императори Марк Аврелий и сина му Комод. Марк Аврелий превръща Сердика в силна крепост с размери около 340 x 560 м. (17,5 ха), обградена със стена (куртина) с кръгли и триъгълни кули.

Крепостта вероятно е била с четириъгълна форма и имала четири порти към четирите посоки на света, всяка защитена с бастион от двойни кули. От вътрешната страна на крепостните стени вървял обходен път, наречен интервалум. При западната порта на Сердика където се намираме, е открит строителен надпис за изграждането на крепостната стена. В него се казва:

„На добър час! Най-великите и божествени императори цезари – Марк Аврелий Антоний Август, победител на германите, победител на сарматите, баща на отечеството, велик жрец и Луций Аврелий Комод Август, победител на германите, победител на сарматите, дадоха крепостни стени на Сердонполис, когато управител на провинция Тракия бе Азелий Емилиан“.

Но тази крепост, още тогава се е оказала твърде тясна за развиващия се град и затова много сгради и храмове са били построени извън крепостната стена. Освен това през III в. стената била силно повредена. През IV в. г. римски император – Константин Велики (306–337) възстановил стената. За императора хронистите пишат, че е пребивавал дълго време в Сердика и често казвал „Сердика е моят Рим“. Западната стена следва посоките на улиците „Вашингтон“ и „Лавеле“ и стига до Съдебната палата. Ако погледнем картата на крепостта Сердика ще видим, че началото на днешната улица „Пиротска“ се е намирала в рамките на първата крепост.

Части от крепостната стена, нарисувани от Йозеф Обербауер в картината му „Златарската чаршия“. Акварел, след 1891 г., Йозеф Обербауер (1854 - 1926). „Следите на града“. Каталог от изложба на СГХГ и Софийски исторически музей. 2010 г.

Йозеф Обербауер. Реконструкция на крепостта Улпия Сердика. Акварел. След 1891 г. „Йозеф Обербауер (1854 - 1926). „Следите на града“. Каталог от изложба на СГХГ и Софийски исторически музей. 2010 г.

Необходимо е да отбележим, че еврейската общност в България е една от най-древните в Европа. Първите сведения за съществуването на еврейско население по българските земи датират от преди повече от 2000 години.

Според времето на заселването им, условно могат да бъдат разделени на три основни групи: романьоти, ашкенази и сефаради.

РОМАНЬОТИ (ромейски евреи). Така се наричат евреите, заселили се в пределите на Балканския полуостров по време на римското и по-късно византийско господство, известни още и като „ромейски евреи“. След разгрома на юдейската държава, разрушаването на Втория храм в Йерусалим (66–70 г.) и разпръскването на евреите по света, започва и масово създаване на еврейски общини. В рамките на днешните български земи евреите създават най-древните „романьотски общини“. Така се наричат и евреите, живели в епохата на Първата (681–1018 г.) и на Втората българска държава (1185–1396 г.).

Според източници от времето на построяването на крепостта Сердика, латински надпис от III век свидетелства, че извън римските крепости се е формирало крайлагерно селище, наречено „канабе“. В него живеели гребни търговци, занаятчии и други придружители на римските легиони. Социалният състав на „канабното“ население включвало три категории – ветерани, римски граждани и заселници, като сред последните има сведения и за евреи по нашите земи. Друго историческо свидетелство от това време е изданието от римските императори Хонорий и Теодосий (настоятник на Аркадий) през 412 г. в Константинопол

Императорски декрет “За евреите” който гласи че:

„Никои, когато е невинен, да не бъде малтретиран поради това, че е евреин, и каквото и да е вероизповеданието му, да не бъде то причина той да бъде подлаган на обиди. Синагогите им и жилищата им никъде да не се изгарят и да не се повреждат злоумишлено, без каквито и да са основания, още повече дори, ако е замесен в престъпления, за това е налице строгостта на съдилищата и държавната правна закрила, за да не може да си позволява никои сам отпъщение. Ние обаче, като желаем това да се предвиди за лицата от еврейски произход, смятаме също, че на евреите трябва да се припомни и това именно да не би случайно да се държат надменно, нито пък възгордяни от оказваната им закрила, да не си позволяват и непочтени неща спрямо християнския култ. Издаден в Константинопол, 6 август 412 г. по време на консулите Хонорий Август за девети път и Теодосий Август за пети път.“

3.

Къщата на ул. „Пиротска“ № 8 през 70 - те години на ХХ век.
ДАА, Библиотека

Къщата на четирите дами на „Пиротска“ №8

Ще се върнем отново на ул. „Пиротска“, но този път от гясната страна. На № 8 се намира къщата, собственост на няколко дами: Фанка Марко Аврамова, Тинка Елиезер Леви, Матилда Исак Габай, Берта Ашер Алкалай и Роза Морено Мешулам. В къщата е имало два магазина. Сградата е построена за доходно здание около 1890 г. по проект на архитектурното бюро на Никола Занков. Архитектурата е решена с тясна главна фасада и дълъг безистен. Фасадата е в стил „неокласицизъм“, а прозорците са увенчани триъгълни и сегментни фронтони, балюстради, пиласстри и класически корнизи.

Родословно дърво на сефардската фамилия Мешулам. Според семейно предание първоначално фамилията се е заселила в Бавария, а през 1810 г. пристигнали в София. ЦДА, родословното дърво е предоставено от Яков Елад от Израел.

Да отбележим, че през 1893 г. е извършено преброяване на населението в София и според статистическите данни в града живеят общо 46 593 души, а еврейската общност наброява 6 872 души, от които 6 409 души са испаноезични евреи. Известният едикт на Фердинанд и Изабела Кастилски (1492 г.) принуждава около 100 000 испански евреи да се насочат към Балканския полуостров, който вече е завладян от Османската империя. Към испанските евреи се присъединяват и португалски, и в началото на XVI век в пределите на османската държава се заселва компактна група СЕФАРАДИ (с фарадим от билейското име на Испания на иврит – С' фараг). Сефардските евреи се обособяват в отделни общини извън тези на романьотите и ашкеназимите. Видно от статистическите данни, в София преобладават испаноговорящите евреи – **сефаради**, а езикът им се нарича **ладино** или **гуджезмо еспаньол**.

Да си представим как е изглеждала една сефардска къща от края на XIX и началото на XX век, преди нашите дами да построят своята сграда. Ще използваме блестящото описание на г - р Саул Мезан от книгата му „Испанските евреи в София“, издадена през 1925 г. в София и то на френски език. Типичната сефардска къща изглеждала така: Разположена в еврейската махала (judería, la maalé judía) (джюдирия, маале джюдия – еврейска махала) често в голям двор, който на испански наричали куртижо муево или виежо (куртижо муево – нов двор, куртижо виежо – стар двор). Имала е големи заключени врати и високи стени. През вратите се виждала калдъръмена пътека (riedregal), изградена от обли камъни, която пресичала двора и водела до къщата. През самата къща имало широко място, покрито с каменни плочки (lajas). Много често голяма част от двора била заета от гръжливо поддържана градина, в която растели ašiboyes (шибои), kongias (рози), claviinas (карамфили), ruda (седефче), četšir (чемшир), sarí – tenešes (жълти шибои), zambakis (перуники), zimbulis (зюмбюли), kargičés (кокичета), saricas (теменужки) и др. В средата на двора имало голям кладенец (rozo, rodzo), откъдето се черпела вода за всякакви нужди. Кладенецът бил покрит или непокрит, с кофа. Малко встрани от къщата имало отделна малка постройка – кухнята (cuzina) с пещта (orno).

Ако вземете в кухнята, ще забележите, че в нея няма никакви удобства, но в същото време ще си дадете сметка, че е добре снабдена. Там ще откриете чувал брашно, бидон с газ и торби със стар боб (avas, fijones, guirguelos), леща (lentejas), таранд (кус кус), fideyo (фиде), уивка (юфка), ориз (aroz), сол (sal). Ако повдигнете погледа си, ще видите стените обичани с връзки сушени пиперки (piperrisas), плитки лук (sevoyas), бамя (bamias), както и от малки червени лютю чушки (šuška), които само стомахът на ориенталеца може да понесе. От всичко в тази кухня има в изобилие: олио (azete), бяло сирене (quezo), кашкавал (kaškavál), суржуци (sarsichas), сладка (dulces), мармелади (almiñadas), сиропи (šurupes), сосове (sumos), туршии (trušis), както и въглища (carvón), и дърва (leña). В ъглите се виждат различни кухненски принадлежности, между които хаванче (almirez) с неговото чукало (mano), dibék (голям хаван), също с mano, tavlero (вид ниска кръгла масичка, върху която се разстилат фините кори, filas), goyadór (дървен ваяк, който служи за разстилане на фините кори - filas), raidór (инструмент за стържене на твърди сирена и бисквити), sedaso (cunto), kalbur (дъбок съд, супник), fleche (точилка), tava de picar carne (дъска за чукане на месо), satir (сатър), tropitor (тропитор), buru para tostar kavé (урег за печене на кафе), tipsis (мави), tenerèts (тенджеру), sanis (санни), činis (чинии), čarčakis (кофи), tases (масове, медни купи), ognayas (фурнички), m agales (мангали), stredes (триножици) (strevde), mašás (маши) и palaš (лопата), raylas (медни мави), oyas (глинени гърнета), scaras (скари), alcuzas (поставки за шишета с олио и оцет), santaros (стомни), imbudos (фунии), tipajas (резервоари за вода, издълбани от камък или изградени от цимент или гърнчарска глина) и др. Целият този арсенал е бил необходим на сефардаката, защото тя е приготвяла всичко въщи, от хляба до конфитюра, от салатата до наденциата и сирената. В подземие то на къщата (izba) се съхраняват продуктите за зимата, чайните за хляба, бидоните за олиото, газта, всякакъв вид запас.

Нахум Гилбоа –Перец, „Улица в София“. Репродукцията на картината е публикувана и предоставена от сп. „Ла Естрейя“

Влезте сега в къщата. Още на вратата виждате mezuzá (мезуза–амулет, съдържащ пергамент с избрани текстове от Петокнижието, който се прикрепя към страничната рамка на входната врата) с вечния надпис šaday (шадай, едно от имената на бога; акроним на пазител на вратите на Израел). Ако влезете в салона за гости, ще забележите, че е грижливо украсен и един дълъг mīnder (миндер) с многобройни бели възглавнички върху които сядат възрастните сефарди без обувки, с кръстосани по турски крака. Стаята за гости (camereta de vijita) често е украсена с портрети, въпреки че по-възрастните в семейството възприемат фотографите като реликви на идолопоклонничеството. Многобройни илюстровани картички покриват варосаните (escalados) стени.

Няколко стола, една маса, най-често от масивен орех (gévis), един бюфет, голям меден мангал (brazero)–това е целият „лукс“ на къщата. Спалнята. Ако къщата е истинска стара къща от едно време, ще бъдете изненадани от липсата на легла. Няма нито едно. В същото време ще видите големи вградени, като алков в стените, гардероби (almarios). Отворете ги и ще откриете вътре старателно подредени чаршафи, възглавници, но легла липсват. Има много основателна причина за това, спи се на пода. Върху гардеробите ще видите широк дървен борджор, това е плоскост (tavladico), върху която се редят плодове – круши (peras), ябълки (mansanas), дюли (bimbrios), орехи (muezes), портокали (portocales) и други. От двете страни на гардеробите се виждат, издълбани в стената дървени ниши, които се наричат raf (или умалително rafizico). Хвърлете един поглед върху тях: много често там можете да откриете talega (Talega, tal'lega), tefilin (тефилин) и los libros de tefilia (молитвените книги). Като допълнение, прозорците (ventanas) са покрити със завеси (perdes), а подът с килим (tapetes, kilimes) или просто с šergas (черги), šiles (чулове – постелка от козя вълна) или esterás (изтривалки). Но какво още ще открием до гардероба? Една малка врата с tranka (презе). Отворете я и ще видите малка стая, която се нарича kiltúk (килер). Няколко сънъка, разни дреци, но нито един прозорец и въпреки това, помещението е добре осветено от капандурата на покрива. Срещу вас – няколко стъпала и една врата. Вие сте в турската баня, много често направена от мрамор със заблени форми, с две кранчета (mušlukes) – за топла и за студена вода и една pila (корито). И тук от покрива идва много светлина. Видяхте какво интересно има в една стара сефардска къща и сте си дали сметка, че това си е една турска къща, опростена, без sešamlik и haremlík. (селямлък и харемлък (тур.) – мъжка и женска част в турска къща). Ако хвърлите един поглед на оградата, ще видите kimsilík (комшулук), през който общувате със съседите. Минете през него и ще се озовете в друга сефардска къща, която също има комшулук и ако продължите така, можете да посетите целия еврейски квартал, без да се налага да излизате на пътя.

Нахум Глибо–Перец.
Портрет на еврейско семейство.
Репродукцията на картината е публикувана и предоставена от сп. „Ла Естрейя“.

Но да се върнем към нашите четири собственички. Открихме данни за **Матилга Исак Габай**. Според документите тя е родена през 1891 г. в Белград, където е живееела на ул. „Цар Стефан Урош“ № 19. Към 1941 г. е била е домакиня и е имала 3 деца – Луна Габай – 28 г., Зелма Габай – 25 г. и Буби Габай. Въпреки че не е живееела в София по време на антиеврейските закони, госпожа Габай била стриктна гражданка и чрез пълномощничката си Тинка Елцезер Леви декларирала имуществото, което е притежавала в София. Тук ще отворим малка скоба за съдбата на евреите от Белград. През април 1941 г. нацистите окупират Югославия. Много скоро след това имуществото им е конфискувано, а през ноември 1941 г. евреите от Белград са арестувани и събрани в лагера Старо Саймище близо до града. През март – юли 1942 г. повечето от тях били убити по особено жесток начин – обгазени в специално приготвени камиони, наречени душегубки.

А иначе Старо Саймище бил открит през 1937 г. като търговски комплекс и днес е свързан с развитието на Белградския панаир. Нямаме представа дали госпожа Матилга Габай се е спасила заедно с децата си от масовите убийства, но ще продължим да издирваме информация за нея и семейството ѝ. От документите на другата собственичка – **Роза Морено Мешулам** установихме, че къщата на четирите съсобственички била конфискувана през май 1942 г., както и че всичките им капитални в Ючбунарската популярна банка били блокирани.

Къщата на семейство Рефетови

В съседство, на ул. „Пиротска“ № 10 се намира къщата на семейство Рефетови. Сградата е построена през 1895 г. за жилище и доходно здание. Архитектурното решение е асиметричен еркер през 2 етаж, завършващ с кобиличен фронтон, пиластри, корнизи и рамки.

Изглед на къщата на Рефетови през 70 - те години на ХХ век. ДАА, Библиотека

Аврам Рефето Снимката е след края на Първата световна война, ок. 1920 г. и е публикувана в книгата „Видни евреи в България“, т. 4, Тел Авив, 1970 г. НБКМ

Откритите документи ни карат да мислим, че къщата е принадлежала на Аврам Израел Рефетов, който бил родом от Сараево, но семейството се преселило в Русе, а след това в София. Още докато живееели в Русе бащата на Аврам – Израел обичал да дава правни съвети, поради което му прикачили прякор Рефет, а турските власти в Русе го признали за адвокат. Това обаче донякъде предопределило съдбата на сина му Аврам, който завършил Юридическия факултет на Софийския университет и станал адвокат. Преди това Аврам Рефетов завършил с отличие Военното училище в София и за кратко време служил като офицер в свитата на княз Фердинанд. Рефетов бил добър адвокат и оратор и активно участвал в живота на Софийската еврейска община – през 1900 г. бил член на комисията за избиране на главен равин, а през 1910 г. бил избран за председател на еврейското училищно настоятелство. Като офицер Аврам Рефетов взел участие в Балканските и Първата световна война, за което е награден с кръст за храброст. Умрял в София през 1929 г.

От разгледаните до тук еврейски сгради можем да стигнем до извода, че в началото на улицата са живеели по-заможни евреи, някои от които били, така да се каже, нотабили на еврейската общност в София. Как всъщност е била организирана еврейската общност в началото на ХХ век?

Учредителното събрание в Търново от 1879 г. е бележното събитие в изграждането на модерната българска държава. Първият основен закон – Търновската конституция регламентира държавно – политическото устройство на страната в духа на разделение на властите – законодателна, изпълнителна и съдебна. Освен това тя гарантира равноправието на всички български поданици, свободата на тяхното вероизповедание, и неприкосновеността на частната собственост.

През 1880 г. Министерството на външните работи и изповеданията (МВРИ) изработва

„Временни правила за духовното управление на християните, мюсюлманите и евреите в България“

, според които еврейското население в Княжеството „в религиозно – административно и съдебно отношение се управлява от вероизповедната община, Главното раввинство и духовните съдилища“. До 1888 г. евреите в България са организирани в 33 вероизповедни общини в по-големите градове, а освен това имало и три еврейски ешкеназки общини в София, Русе и Варна. Със заповед № 367 от 14. X. 1906 г. , Министерството на външните работи и изповеданията признава Консисторията като официален институт, начело на която стои главния равин.

Към 1915 г. **Еврейската вероизповедна община** е юридическо лице с право да притежава свои имуществва, да приема дарения и завещания и се ползва от всички права на юридическото лице, а нейни органи са синагогалното настоятелство, училищното настоятелство и съвета на общината. В условията на създадената верска свобода и автономия еврейското население в България заживява свой пълнокръвен живот. Едновременно с това българските евреи не са изолирана и самоцелна общност – по подобие и в унисон с цялостния културен и обществен подем, във всеки български град с по-значително еврейско население се появяват обществени, културно-просветни, благотворителни, спортни и туристически сдружения, хорове, театрални кръжоци, сдружения на художници и артисти, които формират и утвърждават културни традиции, еднакво значими както за еврейската така и за българската култура.

5. Къщата на Яко и Леви Коен

Къщата на Яко и Леви Коен на ул. „Пиротска“ № 17. Двуетажната сграда е построена през 1911 г. На партера са били разположени кожарски магазини, а двата етажа са били предназначени за живеене. В архитектурно отношение сградата е решена с проста, недекорирана фасада, но в стилово единство с архитектурния ансамбъл на търговската зона.

Така е изглеждала къщата на Яко и Леви Коен през 70 - те години на XX век. ДАА, Библиотека

Ще използваме някогашните кожарски магазини в тази къща, за да Ви разкажем за кордованите. Един от типичните стари еврейски занаяти е кожарството. Началото му е свързано с испанския град Кордоба, а и днес в София може да се запознаете с човек с фамилия Кордова. През XVI век голяма част от сефарадските евреи от този град пренасят по българските земи и сложната обработка на кожите, познати в цел свят с името кордовани. Кожата кордован е конска кожа, която се намира в горната задна част на гърба на коня, близо до опашката.

Схема на конска кожа, от която се добива кордован. Източник - интернет

Кордован е междинната мембрана между два слоя епидермис и добиването ѝ е по-сложно и трудоемко, а от една сурова кожа се произвеждат само 2 парчета кордован, достатъчен за направата на един чифт обувки. Не знаем дали в кожарския магазин на Яко и Леви Коен са се продавали кордовани, но знаем че още през XVI век заселилите се по българските земи евреи са се опитали да отклонят традиционния търговски път през Дубровник и се свързали пряко със Сплит, най-важния за Далмация град.

Днес изделията от кордован изглеждат така. Източник - <https://www.carminashoemaker.com>

Стоковият внос и износ от този период продължавали да бъдат кожите - сурови и обработени, вълната, коприната и восъкът. В търговията с трансилванските градове и по-специално със Сибуи, евреите изнасяли кордовани и сахтяни (обработена козя кожа), платове от западните страни и от различните провинции на империята - мохер, памук, пълотюн, аба, памучни конци, а в българските земи внасяли разнообразни платове. Търговският обмен се осъществявал чрез съдружия - това били дружества, основаващи се предимно на личния труд на всеки членуващ. През XVII - XVIII век евреите губят позицията си в търговския обмен по българските земи както поради залежа на посредническата търговия с италианските морски републики, така и с появата на конкуренцията на оформящите се местни търговци, много по-тясно свързани с вътрешния пазар. В рамките на Османската империя евреите са предимно градски елемент, а тенденция се запазва и след Освобождението. Наред с образованите лекари, адвокати, индустриалци, друга част от софийските евреи били търговци, сарафи, тенекеджии, стъклари, амбулантни търговци.

Намираме се пред къща на Хаим Арон Коен на ул. „Пиротска“ и ул. „Цар Самуил“ № 19

6.

Сградата е построена през 1929 г. и е с входи откъм двете улици – „Пиротска“ и „Цар Самуил“. Партерният етаж е предназначен за магазини, в които са се продавали платове, а двата етажа са за живеене.

Къщата през 70 - те години на XX век. ДАА, Библиотека

Няма по-подходящо място от магазините за платове, които са били на партера в къщата за да разкажем за облеклото на сефардските евреи. Сефардските жени винаги се обличали по последна мода, което пораждало силна завист. Мъжете също се обличали добре и винаги по европейски. В първите десетилетия на XX век почти напълно изчезнали възрастните мъже с антери и турски фесове, а тези, които някога са носели шаечни дрехи и калпаци, се срещали все по-рядко. В началото на миналия век сефардските свалили тежките кадифени рокли, обиспани с бродерии, наречени „биндали“ с елегантни тоалети, според случая.

Костюм на сефардска еврейка. Роклята е с традиционната сърмена бродерия „биндали“. Заг нея се вижда и богато украсен парохет. Снимката е от 1949 г. ЦДА

Но все пак за да спазват еврейската традиция, в чеиза (ашугар) на еврейските жени винаги имало рокля и връхна дреха от атлаз със сърмена бродерия „биндали“. Жената в сефарадското семейство заемала мястото, което ѝ се дължи. Тя е получавала несравнимо по-добро отношение от мъжа си и било изключителна рядкост да се види евреин, който да си позволи да се прибере вкъщи пиан или да малтретира жена си. Също толкова образована, като мъжа си, сефарадката притежавала голям авторитет в семейството, особено след започване на войните, когато тя сама се справяла с къщата и магазина по време на дългите отсъствия на съпруга си. Българските сефарадки били гостоприемни, но достатъчно съдържани в поведението си и много по-сериозни от техните роднини в другите балкански страни.

Улица „Цар Самуил“ е една от улиците, които пресичат ул. „Пиротска“. „Цар Самуил“ е централна улица в София. Наречена е на владетеля на България Цар Самуил, управлявал България от 997 до 1014 г. Улицата започва от бул. „Патриарх Евтимий“ и достига до района на Централна гара. Ще разгледаме няколко еврейски къщи, които се намират в близост до пресечката с ул. „Пиротска“. Ще напуснем за малко улица „Пиротска“, за да разгледаме прекрасната монументална сграда, наречена „Москович Палас“.

„Москович Палас“ на ул. „Цар Самуил“ № 93.

Общ изглед на сградата от 70 - те години на XX век. ДАА, Библиотека

Тя е построена през 1911/1912 г. за хотел на Лука Москович. Разполага с партер и три етажа и има шест входа. Сградата е „П“ - образна с вътрешен двор с шадраван и раздвижена фасада. През 30 - те години на XX век е преустроена като коридорите са преградени и са оформени жилищни апартаменти.

Софийският гражданин Лука Лаба Москович (1867 - неизв.), рентниер, жител на град София и неговата съпруга Тони били известни и със своята благотворителност. През 1927 г. той построил друга масивна сграда в просторно дворно място в софийския квартал „Лозенец“, която дарил на ашкеназкото дамско благотворително дружество „Подкрепа“.

Дарението било с изричното условие сградата да се използва за старопиталище, което да носи името

„Тони и Лука Москович“, в него да се приемат „на равни начала ешкеназки и сефарадски бедни евреи, живущи в град София, които по напреднала възраст и недъгавост са неработоспособни, като им дава безплатен подслон и храна докато са живи, както и пансионери срещу заплащане, ако има достатъчно свободно място“. Освен това Лука Москович поставил още едно условие – в старопиталището да има поне 5 свободни места за „проходящи през България евреи“, изпаднали в беда. Когато през 1927 г. дарил сградата, господин Москович бил точно на 60 години. Едва ли е предполагал, че след десетина години много евреи от Германия, Чехия, Унгария ще напуснат страните си, бягайки от нацистите и много от тях ще преминат през България, търсейки пътища по суша и море за да достигнат до Обетованата земя.

Семейство Тони
и Лука Москович.
ДАА, Библиотека

Архитектурни детайли
от вътрешната страна
на входа на сградата
на Москович.
Фотограф:
Иванка Гезенко

Входът към
вътрешния двор
на сградата на
Москович на
ул. „Цар Самуил“ № 93.
Фотограф:
Иванка Гезенко

Фонтанът във
вътрешния двор.
Фотограф:
Иванка Гезенко

Къщата на Сабат Езра Тагжер

Веднага след пресечката на ул. „Цар Самуил“ с бул. „Тодор Александров“ се намира къщата на Сабат Езра Тагжер на ул. „Цар Самуил“ № 81.

8.

Така е изглеждала къщата на сем. Тагжер през 70 - те години на XX век. ДАА, Библиотека

Построена през 1914 г. като триетажна жилищна сграда. Архитектурата е забележителна с оформянето на входа, еркера и увенчаващия корниз. Сабат Езра Тагжер е роден през 1886 г. в София и имал четиричленно семейство – съпруга Рашел и две омъжени дъщери – Нели на 29 г. и Елза – 20 г. По професия бил търговец и участвал в търговска фирма „Тагжер&Хананел“, но съгласно чл. 51 от ПРАВИЛНИКА ЗА ПРИЛАГАНЕТО НА ЗАКОНА за защита на нацията, на 8 април 1942 г. Сабат Тагжер преустановил търговската си дейност. Всичките му парични средства били блокирани в банката, поради което той всеки месец молел Комисарството за еврейските въпроси да му отпусне малка сума за живеење, а друга част от парите му били предназначени за плащане на огромни данъци за къщата на ул. „Цар Самуил“.

Къщата на Жак Леви и Нусим Давид

9.

Продължаваме разходката си отново по ул. „Пиротска“ за да разгледаме къщата на Жак Леви и Нусим Давид, която се намира на ул. „Пиротска“ № 23.

Къщата е построена през 1900 г., с партърни помещения, в които са били магазини за галантерия и златарски изделия, а етажът е бил предназначен за живеене.

Тук е мястото да отбележим, че сефарадските евреи в София обичали лукса, украшенията, бижутата, ефектните материали, шумотевицата, пътешествията, курортите, добрата кухня, красивите мебели. Затова те се стремели да търсят зестрата (contado), la anšugar (чеуз), обзавеждали несравнимо по-хубав интериор от този на българите от техния ранг, харчели за произведения на изкуствата, за благотворителност и накрая умирали, без да оставят и една къщица на семейството си, което в повечето случаи било голямо и многобройно.

Храната в сефарадското семейство почти винаги била добра и изобилна, включвала качествено месо и вино. Типично за еврейската кухня е, че тя се приготвя стриктно и единствено според кашрута (чиста храна или разрешени и забранени храни), не може да съдържа едновременно месо и мляко. Изобщо тя е свързана с вековните правила и религиозни ограничения на храненето на евреите. И тъй като улица „Пиротска“ е била населена предимно от сефарадски евреи, ще споменем, че най-типичните техни ястия били „filas“ – енчуса (печиво с тествена основа със сирена, зеленчуци и яйца върху нея), пастел (печиво, подобно на баница с пълнка на месна или млечна основа), чикур (чукур - вита баница със сирене), буикос (соленки от маслено тесто с пълнка), борекас (банички), тишлици (десертно ястие, приготвено от грис и залято със захарен сироп). Ашкеназите пък приготвяли пълнена желирана риба, наречена гефилте фиш, макаронена запеканка наречена кувал или бавно приготвения чолент, а за Всеки еврейски празник и сефаради и ашкенази приготвяли богати трапези с типични за празника ястия.

Къщата на господата Леви и Давид през 70 - те години на XX век. ДАА, Архиви

Вкусните сефарадски бурекас. Източник - <https://cookpad.com>

10.

Ючбунарската популярна банка

Почти срещу нея, на № 20 се намира красивата сграда на Ючбунарската популярна банка, която за времето си обслужвала бедняшкия квартал Ючбунар и е единствената банка на ул. „Пиротска“.

Сградата е построена около 1912 г. в навечерието на Балканската война. Архитектурното ѝ оформление е в стил „сецесион“. Започнала дейността си през януари 1922 г., банката на Ючбунарци е изградена на кооперативен принцип и има за задача да задоволява „нуждите на една градска покрайнина, през която напурденият софиянец минаваше с презрително свита гримаса, гледайки и отвращавайки се от мизерния вид на улиците и къчурките“. Показателно за заявената амбиция на банката е, че в края на 20 - те години на миналия век нейни клонове са разкрити единствено в тогавашните бедни предградия „Драз махала“, „Коньовица“ и „Малашевци“.

Сградата на Ючбунарската популярна банка. Снимката е публикувана през 1937 г. в отчета на банката. Източник - <https://alba-books.com>

Така са изглеждали акциите на банката към 1937 г.
Източник - <https://balkanauction.com>

Къща на семейство Леви

11.

Изглед на къщата от 70 - те години на XX век. ДАА,
Библиотека

Продължаваме направо и след пресечката на ул. „Пиротска“ с бул. „Христо Ботев“ ще видим кокетната къща на семейство Леви, на ул. „Пиротска“ № 41. Сградата е построена през 1909 г. и се състои от партерно помещение, два етажа и таванско помещение. Фасадата е забележителна с оформянето на прозорците с профилирани рамки с геометрични орнаменти, пояси и подпрозоречни парапети.

Трета мъжка софийска гимназия

На ул. „Пиротска“ № 68 се намира едно от най-престижните софийски училища – Трета мъжка софийска гимназия.

Училищната сграда е построена през 1907 г. по проект на архитектите Кирил Маричков и Георги Фингов. В училището имало три отдела – търговски, реален и класически. Тържественото освещаване на гимназията станало на 4 януари 1910 г. През същата година училището било наречено на името на Уилям Гладстон – виден британски държавник, издигнал глас в защита на българите по време на Априлското въстание през 1876 г. През 1916 г., по време на Първата световна война училището е превърнато в болница. През 1939 г. е издигнат третият му етаж и е направена пристройка в източното му крило, което през 1944 г. е засегнато от бомбардировките.

Табло с портретите на учителите от Трета мъжка гимназия в София и изглед от гимназията. София, 1923 - 1924 учебна година. ЦДА

Тъй като до приемането на ЗАКОНА ЗА ЗАЩИТА на нацията не са съществували ограничения за еврейските деца, много от тях са учили в престижната за времето си Трета мъжка гимназия. Характерна особеност за българските евреи е стремежът им към получаването на добро образование. Ще отбележим, че към 1936 г. в България действали 15 еврейски забавачници, 26 първоначални училища и 5 еврейски прогимназии (с обучение на български език и иврит) с общ брой на учениците в тях около 3 000, като в София и Пазарджик са построени и отделни училищни сгради. Броят на еврейските вестници и списания издавани на български достига до 88, а тези – на ладино и иврит е 57.

Ученици от Ючбунарското еврейско училище. София, 1932 г. ЦДА

След приемането на антиеврейските закони много от учениците от еврейски произход били лишени от правото си да се образуват в българските училища, като забраната се отнасяла и за учителите – евреи.

13.

На кръстовището на улица „Лиротска“ с улица „Опълченска“

Една от основните софийски улици, която пресича ул. „Лиротска“ е улица „Опълченска“. Веднага след пресечката на двете улици се намира градинка, в която има две забележителности – църквата „Свети Никола Софийски“ и Паметника на опълченците от 58 пеши Огрински полк.

Пощенска картичка с изглед от църквата.
Източник - <http://stara-sofia.com>

През 1896 г. по решение на църковното настоятелство в квартал Ючбунар, населен с много македонски бежанци започва строителството на православен храм. Църквата е завършена и тържествено осветена на 3 декември 1900 г. Посветена е и носи името на Свети мъченик Никола Софийски, който според житието си бил обуцар–виден, благочестив и трудолюбив гражданин. След като се преместил от Янина в София османците започнали да го съблазняват да приеме тяхната вяра. Никола отказал и бил вързан и подложен на мъчения. Завлекли го при кадията, но той не го намерил за виновен и казал да го пуснат, обаче озлобената тълпа го повлякла до местността Ючбунар и на 17 май 1555 г. го убила с камъни.

Църквата има четири престола, като централният е посветен на Свети Николай, който се чества от Българската православна църква на 17 май. Северният престол на храма е посветен на Света Великомъченица Марина, Южният – на Света Великомъченица Екатерина, а четвъртият престол в храма е посветен на Преподобна Петка Търновска – всички те са софийски мъченици, умрели за православната вяра. В църквата има богато украсен иконостас, изработен от дебърските майстори Нестор и Лазар Алексиеви, а проектът е дело на художниците Антон Торнов и Стефан Баджов. Иконостасът е завършен през 1919 година.

Паметникът на опълченците

Недалеч от църквата се намира паметникът на опълченците. Той е посветен на загиналите опълченци от 58 полк, сражавали се в Балканските войни. Инициативата за построяването му датира още от 1913 г., но построяването му започва през 1928 г., когато били събрани 220 000 лв. Софийските граждани и институции дарявали средства за паметника и на 3 октомври 1932 г. той бил тържествено открит. Състои се от пиедестал и статуя, основата е 7/7 метра, височината му е 12 метра като самата статуя е висока 2,8 метра. Проектът и изграждането са дело на скулптура Тома Делчирадев. За изграждането на пиедестала е използван владайски гранит, а за статуята – бял врачански камък. Самата статуя изобразява опълченец с шинел, гугла на главата, качулка, раница, паласка, лопатка, патрондаш и пушка в ръце. Паметникът е издигнат в чест на 2 офицери, 10 подофицери, 2 ефрейтора и 149 редника от 58 полк, загинали при обсадата на Одринската крепост. На лицевата страна на пиедестала е поставен бронзов медальон, окръжен с лавров венец и надпис „В памет на Одринската епопея 1912 - 1913 г. и падналите опълченци“. От трите страни на паметника са изписани имената на загиналите при Кавказ табия, Демир Капу, и Каук Табия. На западната страна на паметника под надписа „Картал тепе“ е изписана част от акта за построяването на паметника, който е положен и в основите му.

Паметникът на опълченците в градинката до църквата. 1932 г.
Източник - <http://stara-sofia.com>

Група младежи в градинката преди окончателното завършване на паметника – все още липсва фигурата на опълченеца.
Източник - <http://stara-sofia.com>

Тук е мястото да отбележим, че редом с българските войници в Сръбско - българската, Балканските и Първата световна война по фронтовите линии се бият и много български евреи. Ако трябва да сме по-точни ще отбележим, че през **Балканската и Междусъюзническата войни от 1912 - 1913 г.**

в редиците на българската армия загиват 229 евреи (3 - офицери, 9 - подофицери и 217 - редници), а общият брой на загиналите в Първата световна война български евреи е 636 души (30 офицери, 40 подофицери и 566 редници). До военни чинове в Българската армия достигат Рахамим Мушонов, Аврам Таджер, Морено Грасияни, Сасон Алкалаи, Аврам Рефетов, Август Розентал, Хазкия Сабитай Давидов, Йосиф Хербст. Сред всички тях особено се отличават двамата братя Розентал - Август и Юлий, които отдават живота си за България.

Юлий-Цезар Августов Розентал (1872 - 1903) е поет,

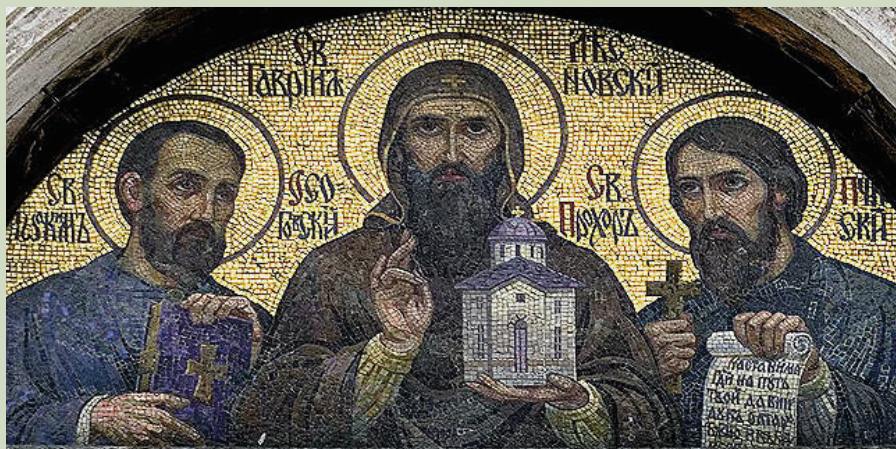
геец на Вътрешната македоно - одринска революционна организация и загива при потушаването на Илинденско - преображенското въстание.

Автор на стихосбирката „Недопети песни“ и преводач на романа на Хенрих Сенкевич „С огън и меч“.

Неговият брат Август Розентал е художник, участвал в направата на външните мозайки на храм - паметник „Александър Невски“. Загива за свободата на България като доброволец в Балканската война на 9 октомври 1912 г.

Портретна снимка на Юлий Розентал. ЦДА

Външната мозаична икона на Прохор Пчински, Йоаким Осоговски и Гаврил Лесновски над Южния вход на катедралния храм „Александър Невски“ в София. Източник - <https://bgportret.com> > avgust-rosental

15.

Еврейското читалище „Емил Шекерджийски“ и „От изглад до конец“

Отново ще пресечем улицата, за да ви разкажем две истории за една и съща сграда. Срещу градинката, на ул. „Пиротска“ № 79 се намира сградата, в която през годините са се помещавали две организации. Днес в нея се намира еврейското читалище „Емил Шекерджийски“. Трябва да отбележим, че към 1928 г. едно от най-посещаваните читалища в София било еврейското читалище „Х. Н. Бялик“ и към същата година разполагало с 2 000 тома.

От 1953 г. до днес, на № 79 се намира библиотеката на еврейското читалище „Емил Шекерджийски“, което предлага разнообразни кръжочни дейности.

Бланка с изображение на сградата на дружество „Добродетел“. Източник -<http://stara-sofia.com>

Преди това в същата сграда се е намирало основаното през 1922 г. Ючбунарско посмъртно взаимопомогателно дружество „Добродетел“. Основната цел на дружеството била да се грижи за приличното погребение на многобройните си редовни членове от Ючбунарския квартал и да подпомага материално семействата им. В дружеството членували повече от 1 500 жители на бедняшкия квартал. До 1939 г. дружеството провеждало събранията си в различни салони в квартала, а от 1939 г. се настанило в „Собствен дом. Улица Пирот №79, квартал Три кладенци“, надпис, който тържествено сложили и на бланката на документите си. Прави впечатление, че в първите години на установяването на комунистическата власт, голяма част от набраните средства отивали не за подпомагане близките на починали от квартала хора, а били пренасочени за предизборните кампании на новата ОФ власт. Част от членовете на настоятелството били обвинени в германофилство, което станало повод за освобождаването им. Освен това „добросъвестни“ граждани изтъкнали пред народната милиция, че дружеството притежава капитали и собствен дом за 10 милиона лева, както и два дюкяна, обширна градинка с бирария и кино, от които получавало годишен доход в размер на 1 милион лв. Дейността на дружеството е прекратена през 1949 г.

В съседство, на ул. „Пиротска“ № 83, през далечната 1940 г. господин **Моше Йосиф Лерей**, наел от братята Данаил и Стефан Пантеви един магазин, в който започнал да предлага мъжки ризи и различни галантерийни стоки – от изглад до конец. Търговията му била сравнително успешна, но през следващата 1942 г. както и други мъже от еврейски произход, господин Лерей бил мобилизиран и изпратен в еврейска трудова група. Тези групи, наричани още и трудови лагери са създадени през 1941 г. и в тях всички мъже евреи на възраст 20 - 46 г. , били изпращани на работа за да строят пътища, мостове или да почистват речни корита. Работели от месец март до месец ноември. На 30 май 1943 г. семейството на господин Лерей било изселено в Разград, а Комисарството по еврейските въпроси конфискувало магазина му и разпродало цялата му стока.

134 училище „Димчо Дебелянов“

Сградата на прогимназия „Христо Ботев“ на ул. „Пиротска“.
Обърнете внимание – в градинката до църквата все още
не е построен паметникът на опълченците. ДАА, Библиотека

Почти срещу читалище „Емил Шекерджийски“ се намира 134 училище „Димчо Дебелянов“ с изучаване на иврит и английски език. Училището е наследник на едно от старите софийски училища – Първа прогимназия „Христо Ботев“. Вече отбелязахме, че Димитър Петков – един от първите кметове на София си поставил амбициозната задача да преустрои града като разшири улиците му и построи нови и модерни сгради.

По същото време, към 1890 г. квартал „Ючбунар“ наброявал около 20 000 души, а малките му жители имали нужда от училище, поради което през учебната 1891/92 година е построено и открито квартално училище. То се намирало сред овощна градина и се помещавало в две едноетажни сгради. Училището имало две девически и две смесени паралелки, за които се грижели десет учители. По-късно, на мястото на малката сграда с изложение към ул. „Пиротска“ била построена двуетажна сграда в характерния за този период смесен, преобладаващо неоренесансов стил. Тя имала 16 класни стаи, просторна учителска стая, дирекция, канцелария, висок тавански етаж и други помещения. Тук, през учебната 1912/13 година, се открива Първа прогимназия „Христо Ботев“. През Първата световна война сградата се е използвала за военна болница, а учениците се обучавали в частни квартири. По време на Втората световна война училищната сграда отново е използвана за болница, но този път учениците са били приютени от 136 ОУ „Любен Каравелов“. В сградата на училището често пъти били настанявани различни образователни институции – през учебната 1950/51 г. в нея е настанено Педагогическото училище за начални учители, а едновременно с това продължавало обучението и на началния курс на училището „Христо Ботев“. През учебната 1991/92 година училището е определено за изучаване на майчин език – иврит като свободно избираем предмет. Статутът му преминава от общинско в държавно училище. През 2003 г. в България се завръща една от най-старите хуманитарни еврейски организации – ОРТ. Съвместно с Фондация „Роналд С. Лаудер“ в 134 СОУ „Димчо Дебелянов“ е изграден Технологичен център, който разполага с модерни компютърни кабинети и технологична лаборатория. Най-новият проект на ОРТ в 134 СОУ доведе до създаването на училищен медиен център, включващ фото, телевизионно и звукозаписно студио, а високият му таван е превърнат в модерен образователен център със собствено телевизионно студио.

Почетен медал на института Яд Вашем в Израел за за удостояване
с титлата „Праведник на народите на света“.
Източник – <https://www.yadvashem.org>

Освен със забележителните си иновативни решения в областта на образователния процес, училището с право може да се гордее и с мемориала, който беше открит през 2021 г. в двора на училището. Мемориалът носи името

„Стената на българските праведници на Света“.

Посветен е на 20 - те достойни българи, които в годините на Холокоста са помогнали и защитили сънародниците си евреи. Мемориалът е изработен по идея и със средства на Роман Стоянов, потомък на един от българите - праведници на света. Така ние даваме израз на преклонението си към подвига на всички, които не са се поколебали да рискуват собствения си живот, за да спасят своите сънародници евреи.

През 1953 г. в Държавата Израел е създаден мемориалът Яд Вашем, посветен на Холокоста. Една от целите му е да издигне и увековечи паметта на „праведници на света“ – хора с нееврейски произход, спасили евреи от техните палачи. До 2020 г. са признати над 25 000 души от 49 страни сред които и България с 20 праведници.

Почетното звание Праведник на народите на света се присъжда на тези, които в условията на нацисткия терор по собствена инициатива са помагали на евреи със следните действия:

- Предоставяне на тайно убежище. В много от случаите този вид помощ е бил единствено спасение, но в същото време е бил много труден и рискован, тъй като даже тогава, когато тайното убежище, в което са укривани евреи, не се е намирало непосредствено в дома на спасителя, той е поемал отговорността да полага грижи за спасените. Спасителят и семейството му понякога с години са живеели под постоянна заплаха да бъдат изобличени.
- Съдействие в укриване на евреи и помощ при изготвяне на фалшиви лични документи (лични удостоверения, свидетелства за раждане или кръщение и др.), намиране на безопасно жилище, а понякога и работа.
- Участие в организиране на бягство от гето или концлагер с последващо укриване, а също и съдействие при преминаване в неутрална страна или по-малко опасна територия.
- Участие в спасяването на еврейски деца в тези ситуации, когато раздялата с родителите им е била неизбежна (в случаите на изпращане на родителите в концлагер или изселване от едно място на друго).

Имената на българи, признати за праведници:

1. Димо Тодев Казасов (1886 - 1980). Журналист, обществен и политически деец. Министър на железниците, пощите и телеграфите (1923 - 1924), министър на пропагандата, информацията и изкуствата (1945 - 1947). През 1940 г. Казасов пише открито писмо до министър - председателя Богдан Филов срещу приемането на закона за защита на нацията. Решително и публично протестира през май 1943 г. заедно с група от 20 известни интелектуалци – бивши министри и офицери от армията – срещу заповедта за изселване на евреите от София. Освен това дава убежище в дома си на трима от водачите на еврейската общност – Йосиф Герон, д-р Исак Калми и Менахем Файонов. Обявен за Праведник на народите на света на 31 май 1966 г. Увековечен в мемориалния музей Яд Вашем със засадено дърво на Алеята на праведниците.

2. Стефан (светско име Стоян Попгеоргиев 1878 - 1957). Архимандрит (1911), епископ (1921), Софийски митрополит (1922), Български екзарх (1945 - 1948). Ярък защитник на българските евреи в годините на Втората световна война. Обявен за праведник на народите на света на 11 ноември 2001. Името му е вписано на Стената на почитав мемориалния музей Яд Вашем.

3. Кирил (светско име Константин Марков 1901 - 1971). Историк, доктор по богословие (1927), академик (1970).

Стобийски епископ (1936), Пловдивски митрополит (1938), патриарх и Софийски митрополит (1953). Послегователен защитник на българските евреи в годините на Втората световна война. Обявен за праведник на народите на света на 11 ноември 2001. Името му е вписано на стената на почитта в мемориалния музей Яг Вашем в Израел.

4. Михаил Георгиев Михайлов (неизв.). Счетоводител. Роден в София.

През 1942 г. осигурява храна за приятелите си евреи, които са изпратени в трудови лагери. През същата година помага на Давид Йозеф Азисов и баща му да бъдат освободени от затвора. По време на изселването на софийските евреи през май 1943 г. Михаил Михайлов съхранява имуществото на приятелите си евреи. Обявен за праведник на 2 февруари 1971 г. Увековечен в Мемориалния музей Яг Вашем със засадено дърво на Алеята на праведниците.

5. Вера Пасева - Ичкова (неизв.). Родена в София.

От 1942 до 1944 г. укрива в дома си Яков и Нусим Леви (баща и син). Две години след края на войната Вера Пасева продължава да се грижи за малкия Нусим. Обявена за праведник на 4 март 1987 г. Увековечена в Мемориалния музей Яг Вашем със засадено дърво на Алеята на праведниците.

6. Димитър Йосифов Пешев (1894 - 1973). Политик и общественик, министър на правосъдието (1935

- 1936), подпредседател на XIV и XXV Обикновено народно събрание (1938 - 1943). Първоначално подкрепя съюза между България и нацистка Германия с надеждата, че това би помогнало на страната да си възвърне иззебените в Балканските войни 1912 - 1913 г. територии. Когато на 9 март 1943 г. при него идва делегация от Кюстендил, за да му съобщи, че правителството има намерение да предаде на германците първата група от повече от 8 000 български евреи за депортация, той решава да се противопостави. В качеството си на заместник - председател на Народното събрание Пешев, придружен от група депутати, отива при министъра на вътрешните работи Петър Габровски с искане да се отмени заповедта. В резултат на бурна конфронтация Габровски нарежда да се отложи депортацията. Пешев пише протестно писмо, в което се подписват още 42 депутати, и което е адресирано до правителството и царя. В писмото той pledира да не се опозорява името на България като се дава съгласие за депортация на български граждани в нацистките концентрационни лагери. Удостоен със званието Праведник на народите на светана 10 ян. 1973 г. Името му е вписано на Стената на почитта в Мемориалния музей Яг Вашем.

7. Асен Сючмезов (1899 - 1977). Търговец, участник в Кюстендилската делегация. Удостоен със званието

Праведник на народите на светана 10 ян. 1973 г. Името му е вписано на Стената на почитта в Мемориалния музей Яг Вашем.

8. Иван Момчилов (1888 - 1966). Адвокат, участник в Кюстендилската делегация. Удостоен със званието

Праведник на народите на света на 4 септ. 1991 г. Името му е вписано на Стената на почитта в Мемориалния музей Яг Вашем.

9. Владимир Куртев (1888 - 1946). Учител и деец на ВМРО, един от четиримата Кюстендилци, които през

1943 г. създават Обществения комитет за спасяването на българските евреи. Удостоен със званието Праведник на народите на света с тържествена церемония на 3 май 2010 г. в Мемориалния музей Яг Вашем.

10. Петър Михалев

(1899 - 1985). Адвокат, депутат в XXV Обикновено Народно събрание. Участник в Кюстендилската делегация, посетила Димитър Пешев, подпредседател на Народното събрание. Удостоен със званието Праведник на народите на светана 10 ян. 1973 г. Името му е вписано на Стената на почитта в Мемориалния музей Яд Вашем.

11. Д - р Павел Герджиков

(1906 - 1985). Роден в Шумен. По-късно семейството се премества в София. Завършва Първа мъжка гимназия (1920), медицина (1932) в СУ, специализира в Берлин. Кабинетът му бил в София на ул. „Бенковска“ № 2 на пресечката с ул. „Дунав“. Когато през май 1943 г. на софийските евреи е наредено да напуснат столицата, Герджиков осигурява убежище на приятелите си Аврам Леви, съпругата му и двете им подрасстващи дъщери Ерика (в последствие Розенкранц) и Яхел (Амбаш). Семейството се укрива зад изкуствена стена (врата в апартамента) и остава там до януари 1944 г. През цялото това време той се грижи за всичко необходимо на семейството, което укрива. Герджиков дори успява да осигури за всички фалшиви документи. Обявен за праведник на народите на света на 29 януари 1980 г.

12. Надежда Василева

(1891 - неизв.). Медицинска сестра. През м. март 1943 г. раздава храна и лекарства на беломорските евреи на гарата в Лом. Когато българските полицаи се опитват да я спрат, тя им отговаря: „Убийте ме, ако искате, но първо ме оставете да дам вода на тези нещастни хора“. Удостоена със званието Праведник на народите на света на 18 дек. 2001 г.

13. Младен Иванов

(1923 - 2012). Живее с родителите си в центъра на еврейския квартал в София. Говори ладино и се възприема като част от еврейското население, сред което е израснал. Истински и верен приятел на евреите, той става известен като „защитникът на гетото“. Осигурява на приятелите си евреи фалшиви документи. Арестуван и съден от военен съд през 1943 г. Удостоен със званието Праведник на народите на света на 11 февр. 1991 г. Името му е вписано на Стената на почитта в Мемориалния музей Яд Вашем.

14. Станка Стойчева

(неизв. - 1964). Родена в Търговище. През 1943 г. заедно с родителите си укрива в дома си семейството на Яко Нисим Ефраим. Една от омъжените дъщери Леа Фархи е бременна и ражда преждевременно. В плевнята, където се укрива, с помощта на Станка, Леа ражда момиченце Меди. Станка и майка ѝ помагат и на други жени без оглед на техния религиозен и етнически произход. Удостоена със званието Праведник на народите на света на 21 дек. 2004 г. Името ѝ е вписано на Стената на почитта в Мемориалния музей Яд Вашем.

15. Рубин Димитров

- Бичко (1915 - 1995). Укрива около 20 евреи след протестната демонстрация на софийските евреи на 24 май 1943 г. Във фурната на баба си в „Ючбунар“. Помага с храна на много от арестуваните 400 софийски евреи. Когато полицията го вижда да разговаря с евреин го арестува и пребива, в резултат на което зрението на Рубин Димитров е силно увредено. Удостоен със званието Праведник на народите на света на 16 юли 1963 г. Паметта му е увековечена със засаждане на дърво на Алеята на праведниците в Мемориалния музей Яд Вашем.

16. Д - р Атанас Костов

(1900-1961). Лекар. През 1941 г. е изпратен в Скопие. При ареста на евреите в Скопие през 1943 г. д-р Костов помага на свои приятели евреи и техните семейства – 58 души, като заявява пред властите, че тези хора са му необходими за предотвратяване на епидемии и по този начин успява да издейства заповед за освобождаването на колегите му евреи - лекари и фармацевти и техните семейства. Удостоен със званието Праведник на народите на света на 14 апр. 2002 г. Името му е вписано на Стената на почитта в Мемориалния музей Яд Вашем.

17. Анна Георгива Дамянова Попстефанова (неузв.)

Театрална актриса. Анна Попстефанова е съпруга на областния полицейски управител на Скопие – Стефан. В началото на март 1943 г. еврейската общност в Скопие е уведомена, че на 11 март всички евреи трябва да се съберат на железопътната гара. Попстефанови познатват Мони и Рашел Карио и децата им и ги предупреждават да не отиват на гарата, а да се опитат да избягат. Анна Попстефанова укрива няколко дни в дома си семейство Карио, а след това ги премества в дома на Анна Сърчаджиева. Удостоена със званието Праведник на народите на света на 21 апр. 1983 г. Името ѝ е вписано на Стената на почитта в Мемориалния музей Яд Вашем.

18. Спирос Денков (1919–1996). Подпомага приятелите си евреи с храна и средства. След демонстрацията на софийските евреи на 24 май 1943 г. Мико Офер е арестуван и изпратен в лагера Сомовит. Спирос Денков го посещава и му носи храна и писма от семейството и приятелите. Успява да преведе нелегално в Румъния група евреи, които от там успяват да стигнат до Палестина. Удостоен със званието Праведник на народите на света на 5 ян. 1971 г. Паметта му е увековечена със засаждане на дърво на Алеята на праведниците в Мемориалния музей Яд Вашем.

19. Васили Иванов (неузв.). Помага на еврейско семейство в Огеса като го укрива. Удостоен със званието Праведник на народите на света през 2007 г.

20. Анна Сърчаджиева (1914–2007). Дъщеря на видния юрист от еврейски произход Йосиф Фагенхехт. През 1943 г. заедно със съпруга си – театралния режисьор Стефан Сърчаджиев, Анна е в Скопие. Укрива в дома си семейство Карио, въпреки че в къщата, в която живеят са разквартирувани германци. Удостоена със званието Праведник на народите на света на 7 юни 1983 г.

Женският пазар

Сред забележителностите, покрай които минава ул. „Пиротска“ е Женският пазар.

17.

Арх. Полина Герджикова, дъщеря на д-р Павел Герджиков, Праведник на народите на света. Копие на картината „Еврейската улица в София“ от Нахум Гилбоа – Перец. Гилбоа рисува началото на ул. „Екзарх Йосиф“ около района зад Софийските хали. В ъгъла на картината е нарисувана книжарница „Синай“, чийто собственик е бил Исак Перец, баща на художника. Прегърнатата двойка на превен план е самият Нахум, заедно с любимата си Рахел.

Йозеф Обербауер. „Пазар в София“.
Акварел. 1899 г.

Йозеф Обербауер 1854 - 1926. „Следите
на града“. Каталог от изложба на СГХГ
и Софийски исторически музей. 2010 г.

„Тъй се наричаше селският пазар, който ставаше всеки петък на уличното пространство между джамията „Баня Баши“ и цирк - театър „България“. Макар и преместен, той е запазил и до днес името си. Както вече обяснихме, неговото наименование се дължи на един стар, от турското робство обичай, който не позволявал на жената да посещава друг пазар освен селския и пазара за чисто женски потреби.“

Нахум Гилбоа - Перец, „Пазарът с маймунката“. Нахум Гилбоа (1917 -) е израелски художник с български произход и голяма част от картините му са посветени на любимия му роден град София. През 1949 г. Гилбоа заминава за Държавата Израел, където го наричат „Израелския Брюгел“. Репродукцията на картината е публикувана и предоставена от сп. „Ла Естрейя“.

Женският пазар е най-старият столичен пазар. Създаден е след Освобождението, развивал се е бурно и постепенно се е превърнал в най-влиятелното и престижно търговско средище през XX век в столичния град. Намира се в централната градска част между булевардите – „Тодор Александров“ и „Сливница“, близо до Львов мост. Пазарът е живата история в развитието на търговските отношения в центъра на София. Старата градска архитектура, съчетана с модерните павилиони и търговски обекти за продажба на пресни плодове, зеленчуци и хранителни стоки, създават неповторима атмосфера и усет за автентичност и история, съпътствали развитието на това търговско средище.

В близост до пазара се намират къщите на еврейските фамилии Франко (свободен) и Мешулам (отплата). И двете фамилии подказват сефарадския произход на притежателите им, а значенията им в превод като че ли топлят гошите ни.

В продължение на няколко столетия сефардите в Османската империя се придвижват и установяват завинаги в градове на територията на днешна България. Така дългото пътуване от земите на Сфа̀рад (библейското наименование на Испания, споменато в Стария завет) завършва за някои от тях тук, в България, но корените им са там, в Испания. Въпреки дългото странстване, сефардите пренасят със себе си вековните си традиции и духовност. Навсякъде в страните от Балканския полуостров можете да чуете фамилии с испански привкус като Кордова, Толедо, Магрисо, Розанес, а почти всички фамилии водели началото си от китните испански градове, от които идвали.

Къщата на Франко на бул. „Стефан Стамболов“ №33 и честите разходки на Борис Шатц

От гясната страна, в самото начало на пазара ще погледнем две съседни къщи на бул. „Стефан Стамболов.“ На № 33 е къщата на Франко. Сградата е построена през 1910 г. на два етажa и партер с магазини. Фасадата е със скромна пластична украса.

Може би шумният Женски пазар е подходящото място за да разкажем за един човек, оставил трайна следа в българското изобразително изкуство. Вероятно не е познавал сем. Франко, но затова пък често идвал с молив и хартия на пазара и се вглеждал в лицата и на търговците и на всички ония, които посещавали пазара. Но да започнем малко по-отдалеч:

През 1896 г. в София е открито Рисуваното училище, което днес се нарича Национална художествена академия. Първият преподавател по скулптура е литовският скулптор от еврейски произход - Борис Шатц (1867-1932). Подготвен да продължи семейната традиция като равин, младият Шатц променя съдбата си и става ученик на известния скулптор Марк Антоколски.

Работи последователно във Варшава, Париж, а през 1895 г. се установява в София. Неговият принос в създаването и оформянето на художествените възгледи в областта на пластичните изкуства в България е обект на задълбочени изследвания за цялостното развитие на българското изкуство през последните 140 години. Но защо точно до Женския пазар и до къщата на сем. Франко разказваме за него?

Освен че Борис Шатц преподавал в Рисувалното училище, в качеството си на придворен художник на българския княз, изпълнявал официалните поръчки, в това число и ескиз (1901) на паметник на героите от Освободителната война 1877 - 1878 г., прославил името на България на Парижкото и изложението в Сейнт Луис, САЩ. Едновременно с това Борис Шатц бил привлечен от народните типажи, сред които на първо място били възрастни хора, независимо дали са българи, евреи, цигани или турци. Художникът идвал на пазара и бързо скицирал типажите, които срещал. Само за няколко години създал прекрасните си творби „Бабичка“, „Седнал евреин“ (1897), „Турчин“ (1897), „Дървар“ (1898), „Дядо“ (1898), „Бакшиш“ (1898), „Вещица“ (1898), „Черни мисли“ (1898), „Клетник“ (1898), „Смеещ се циганин“ (1899), „Селянка на пазар“ (1898) и известния бюст на селянин - шоп „Свирчо“ (1896), които днес са притежание на Националната галерия в София. През 1906 г. Шатц заминава за Йерусалим и открива училище за изкуство и занаяти „Бецалел“. Умира през 1932 г. Днес, 150 години след рождението на Борис Шатц, за Израел той е „бащата на израелското изкуство“, а за България е първият скулптор, който въпреки че е чужденец, създава линия, която утвърждава националното своеобразие в българското изкуство.

Борис Шатц, „Шоп“. ЦДА

Борис Шатц и неговите типажи от Женския пазар. НБКМ

Борис Шатц. „Свирчо“, 1896 г. ЦДА

Но да не забравяме къщата на Франко, която е изглеждала така през 70 - те г. на XX в. ДАА, Библиотека

Художникът Борис Шатц в ателието си. На снимката долу може да се види една от известните му работи „Гайдар“. ЦДА

18.

Къщата на Жак Мешулам

Къща на Жак Мешулам на бул. „Стефан Стамболов“ № 37. Сградата е построена през 1922 г. на три етажа с партер, който е служел за гостилница. Фасадата е симетрична с декорации от гирлянди под прозорците.

Въпреки, че снимката е от 70 - те г. на XX в. Могат да се видят декоративните гирлянди под прозорците. ДАА, Библиотека

Къщата на Ели Панижел

През 70 г. на XX век на партера е имало магазин за обувки. ДАА, Библиотека

През 1991 г. българският художник от еврейски произход Жак Авгала рисува типична гледка от еврейския квартал в годините на Холокоста. Картината носи името „Накъде из Ючбунар“. Източник – <https://www.marginalia.bg>

Нашата разходка ще продължи по друга централна софийска улица – „Екзарх Йосиф“ и то в частта ѝ, която е успоредна на ул. „Пиротска“ за да погледнем къщата на Ели Панижел, която се намира на ул. „Екзарх Йосиф“ № 3.

Сградата е построена през 1915 г. на два етажа, партер и мансарда.

Архитектурата се отличава с извит еркер, главен корниз и оформянето на прозорците и други силуетни акценти.

Собственици на къщата били Ели Хаим Панижел и съпругата му Естерина. Съгласно закона за защита на нацията, името на госпожа Естерина било променено на Естер, тъй като Естерина можело да сметне за немско име. Семейството имало осемнадесетгодишна дъщеря Хенриета, която също трябвало да бъде прекръстена с еврейското име Хемда. Господин Панижел бил търговец и член на управителния съвет на еврейската банка „Геула“. Всички в семейството били образовани, имали пиано и радиопарат, който им бил конфискуван през 1941 г., а господин Панижел заплатил над 150 хиляди лева еднократен данък за жилището си. През 1943 г. сем. Панижел били изселени от София в Плевен. Ели Хаим се включил активно в работата на Плевенската еврейска община и заедно с още двама изселени от София евреи организирали социална кухня за бедните си събрата, намирали квартири за всички пристигащи от други градове еврейски изселници, като едновременно с това осигурявали и училищна дейност за лишените от образование еврейски деца. Сред документите открихме данни, че семейство Панижел са успели да се снабдят с турска виза и правели всичко възможно за да заминат през лятото на 1944 г. за Палестина. Видно от документите, г-н Ели Хаим Панижел починал през 1948 г. На възраст на ул. „Екзарх Йосиф“ и „Княз Борис I“ се намира красива къща. Помните ли синовете на господин Йосиф Магжар? Те са живели тук, недалеч от синагогата, а през 1941 г. били принудени да се настанят в таванския етаж на собствената си къща.

19.

Централната софийска синагога

20.

Централната софийска синагога също се намира на ул. „Екзарх Йосиф“ № 16.

Около синагогата все още се виждат волски каруци. ЦДА

Когато започнахме разходката си, споменахме, че г-н Йосиф Магжар заедно с Давид Шемуел Фархи, Моис Аврам Давиг, Аврам Давичон Леви, Рахамим бен Исак и Аврам Исак Леви, като членове на специалния строителен комитет през 1904 г. решили в София да бъде построена една синагога, която да бъде за всички евреи в града. Решили новата синагога да бъде на мястото, където се е издигала старата синагога „Ахава и хасед“. Сградата на Централната Софийска синагога е завършена през 1909 г. Проектирана е от известния австрийски архитект Фридрих Грюнангер, който взема за модел синагогата във Виена, разрушена по-късно от нацистите.

Официалното откриване на синагогата било на 9 септември 1909 г. в присъствието на цар Фердинанд, а цялото тържество било празник за града.

Обърнете внимание на огромния полилей, за който казват че тежи 2 тона.
Източник - <http://stara-sofia.com>

Софийската синагога. Около 1936 г. ЦДА

Така е изглеждала поканата за тържественото осветяване на Софийската синагога. ЦДА

Пощенска картичка от осветяването на синагогата.

Източник - <http://stara-sofia.com>

Снимка на чуждите пленници евреи на Пасха в Софийската синагога.

София, 1918 г. ДАА, Библиотека

Софийската синагога е най-голямата на Балканския полуостров и третата в Европа (след синагогите в Будапеща и Амстердам), както и най-голямата сефардска синагога на континента. Може да побере над 1000 души в централното помещение (предназначено за мъжете) и по вътрешните балкони (където се молят жените). Истинско произведение на изкуството е най-големият в страната полилей (с тегло 2 тона), който украсява храма. В двора има микве – малка баня за ритуални юдейски умивания.

Нахум Гилбоа - Перец.

Моят град София.

От картината на художника струи празнично настроение около Софийската синагога.

Репродукцията на картината е публикувана и предоставена от сп. „Ла Естрейя“.

Може би трябва да споменем еврейските празници, освен традиционния съботен ден „шабат“, за които хората се събират в синагогата. Според еврейския календар те са:

- **Рош Ашана** – начало на годината – Нова година – рожден ден на сътворението на света, когато всяко създание бива подлагано на съд. Звукът на шофар (съвършен рог на овен) напомня саможертвата на Исак и приканва Бог към милосърдие, а правоверните – към пречистване.

- **Йом Кипур** – денят на изкуплението, голямата прошка. Бог прощава за направените спрямо него грехове, но за греховете спрямо ближния всеки трябва да иска прошка. Еднодневен пост, прекаран в молитва за да се получи прошка и „да бъдеш вписан с доброто в книгата на живота“.

- **Сукот** – празникът на шатрите – седем дни, през които правоверният се храни и спи в шатра, чийто покрив позволява да се види небето.

- **Симхат Тора** – радостта от Тора. Означава даряването на Тора на Мойсей. Цикълът от четенето на Закона приключва в този ден и започва отново в същия ден. Свещиците на Тора се изваждат от Свещения ковчег. Празникът се отбелязва с много песни и танци.

- **Ханука** – празникът на светилните. Чества се чудото на светилника, който продължил да свети 8 дни, вместо един по време на новото осветяване на Храма през 164 г. пр. н. е. Всеки ден в продължение на 8 дни се пали допълнителна свещ върху свещник с осем разклонения – ханукия, снабден с допълнително приспособление за поставяне на свещ, която е предназначена за запалване на останалите свещи.

- **Пурим** – празникът на жребия (пур на иврит означава жребий). „Жребият“, който хвърлил Аман, княз на персийския цар Артаксеркс за да избере деня на изтребването на всички евреи в империята се обръща срещу него, благодарение на Еستير. На този ден в синагогата се чете „Мегилат Еستير“ – Книгата на Еستير. Тържествен семеен обяд с подаръци за децата и карнавал.

- **Песах** – посветен е на освобождението от Бога на еврейския народ, поробен в Египет. Тържествена вечеря (седер), по време на която се чете Агада – разказ за излизането от Египет. Задължително се приготвя маца – безквасен хляб, наричан още хлябът на смирението и се забравя всякакъв друг хляб през осемте дни на празника.

- **Шевуот** – празник на седмиците или Петдесетница – 50 дни след Пасха – чества се дарението на Закона (Тора), направено от Бог на Мойсей.

- **Тиша бе Ав** – ден на траур и пости в памет на разрушаването на двата Храма на Йерусалим.

- **Ту Бишеват** – „новата година на плодните гръвчета“.

- **Лаг Баомер** – празник на учениците

Преди да се разходим по една от най-старите софийски улици, днес бул. „Княгиня Мария Луиза“

Трябва да отбележим, че напуснахме пределите на старата еврейска махала, такава каквато е била до приемането на антиеврейските закони в България. За да следи тяхното прилагане, през 1942 г. е създадена най-страшната институция – Комисарството по еврейските въпроси (КЕВ). Комисарството иницирирало както мерките срещу евреите, така и следяло за тяхното прилагане. Едно от първите действия на КЕВ е фактическото обозначаване не само на имуществото и производството, а и на всяко лице от еврейски произход. От 29 септември 1942 г. всички лица от еврейски произход, навършили 10 г. били задължени да носят на връхната си дреха жълта звезда. Веднага след това комисарят по еврейските въпроси се опитал да превърне еврейската махала в гето. Той издал заповед, с която определил границите на квартала, в който софийските евреи можели да живеят. Всички евреи, които имали жилища по улиците „Алабин“, „Царица Йоанна“, пл. „Македония“ и бул. „Мария Луиза“ били принудени да ги напуснат и да отидат да живеят в определенния квартал – „Ючбунар“.

Ще споменем, че булевардът носи името на първата съпруга на княз Фердинанд I – Мария-Луиза Бурбон-Пармска. В годините на социализма, същият булевард носел името на комунистическия лидер Георги Димитров.

21.

Къщата на Марко Аса

На бул. „Мария Луиза“ № 32 се е намирала къщата на Марко Аса. Сградата е построена през 1932 г. на три етажа и партер. В архитектурно отношение се отличава с красив главен корниз, аркер и балкони.

И през 70 - те години главният корниз на сградата се е виждал добре. ДАА, Библиотека

Не открихме документи, от които да видим как семейството на Марко Аса е преживял годините на Холокоста. Открихме негово писмо от 1953 г. от което се убедихме, че той и съпругата му Лоти са добре, работят, а в свободното си време се разхождат до Витоша и Панчарево, а през лятото на същата година за пръв път били на море и обиколили цялото българско черноморско крайбрежие. Даже в писмото си до своя приятел Стоян Стоименов, господин Асса написал, че „Черно море е огромно богатство за нашата страна“.

22.

Къщата на Луна Фархи

Къщата на Луна Фархи на бул. „Мария Луиза“ № 50 - сградата е построена около 1912 г. на три етажа и партер. В архитектурно отношение се отличава фасадата, която е разнообразна с класически елементи – фронтони на прозорците, главен корниз с конзоли и зъбер, както и красиви железни балкони. След 1942 г. семейството на госпожа Луна Фархи също било принудено да напусне прекрасната си къща.

Къщата на Луна Фархи
през 70 - те години
на XX век. ДАА, Библиотека

Къщата на д-р Меворах

Днес къщата на д-р Меворах на бул. „Мария Луиза“ № 59 не съществува, но това не пречи да отбележим, че красивата сграда била построена около 1890 г. В духа на неокласицизма и впечатлявала с коринтските пиластри и каменни рамки около прозорците, допълнени с ключов камък във вид на глава.

Така е изглеждала къщата на д-р Меворах
през 70-те години на XX век. ДАА, Библиотека

23.

Къщата е принадлежала на д-р Меворах, но тъй като не успяхме да открием малкото му име ще споменем само, че към приемането на закона за нацията през 1940 г. в България е имало 172 лекари евреи от общо 3200 практикуващи лекари. Може би точно заради тях и добрите им професионални качества, Управителният съвет на Българския лекарски съюз пише протестно писмо до председателя на Народното събрание срещу приемането на закона за защита на нацията. В него се казва: „Еврейте лекари като професионалисти са били винаги извънредно коректни членове на лекарската колегия, като са изпълнявали най-добросъвестно своите професионални и морални задължения. Ние апелираме към Вас и Ви молим, господин председателю, да направите възможното да не бъдат приложени предвидените в законопроекта ограничения....”

Къщата на Исак Арие

Намираме се пред къщата на Исак Арие на бул. „Мария Луиза“ № 58.

Изглед от къщата през 70 - те години на миналия век. ДАА, Библиотека

Красивата реклама на сапуните и тоалетните води, произвеждани от „Жермандре“.

Източник – <https://www.ploshadslaveikov.com>

Сградата е построена през 1924 – 1926 г. за жилище на богатата еврейска фамилия. Партерният етаж към улицата е използван за магазин, а към вътрешния двор с пристройката – за работилница за производство на тоалетен сапун. Фасадата към улицата е решена в стил „модерн“, с опростен, но тежък детайл, с вертикално разчленяване и балкони върху тежки конзоли. Атичният етаж е оформен различно. Разпределението е решено по вестибулната система, а приемните помещения в жилището са имали богати гипсови тавани и грамадни портали. Днес на 2 и 3 етаж в сградата се намира Център за образование, наука и култура „Project Lab“, а в миналото е принадлежала на знатната фамилия Арие – богати индустриалци, развивачи благотворителна дейност и щедро подпомагачи българската култура.

Произходът на сефардската фамилия Арие (Лъв) е от Испания, но след прогонването на евреите фамилията се установила в Австрия. Към началото на 19 век Арие пристигнали по Дунава във Видин, а след това се преместили в Самоков, който по онова време е важно търговско средище в Османската империя. Между различните дейности, с които са се занимавали, се знае че отрано са проявили интерес към етеричните масла. Това е един от ценните продукти в Османската империя. Отначало Арие тързували с етерични масла на международните пазари, а по-късно проявили интерес към тяхното приложение в парфюмерията. През 30 – те години на ХХ век братята Жак, Исак и Леон Арие притежават най-голямата българска фабрика за козметични продукти „Жермандре“, която се е намирала на ул. „Мария Луиза“ 58, в близост до известния през 40-те години хотел „Савоя“. Към фабриката е имало и къща, в която живеел Леон Арие съпругата му Рашел и децата му Клодия и Рене. Съгласно закона за защита на нацията, фабриката „Жермандре“ е обявена в ликвидация и към края на 1942 г. трябвало да разпродаде продукцията си. Бакалинът Владимир Славков взел от сапуните „Жермандре“ и ги продал с голяма надценка.

Пудриера с нагнус Жермандре.

Източник – <https://www.ploshadslaveikov.com>

Хулио Паленсия и съпругата му Зои. Снимката е предоставена от г-н Бернар Дичек, Израел.

Тази спекулативна сделка била разследвана от полицията. При разпитите Славков обвинил братята Леон и Рафаел Арие и срещу тях започнало наказателно дело. В пресата от онези години, делото станало известно като „Сапунената афера“. Братята Арие били осъдени на смърт чрез обесване и присъдата била изпълнена на 15 април 1943 г. Споменахме, че Исак Арие има две деца – Клодия и Рене. Когато обесили баща им Леон и чичо им Рафаел, Клодия била на 19 години, а брат ѝ Рене – на 17. Няма как да пропуснем разказа и за един доблестен испански дипломат който се притекъл на помощ на осиротялото семейство. Неговото име е

Хулио Паленсия и Алварес - Тубау (1884 - 1952).

Той е дипломатът, който изпълнява задълженията си отвъд границите на дъга и спасява много човешки животи в мрачните години на Холокоста. Паленсия връчва акредитивните си писма през декември 1940 г. когато Двадесет и петото Обикновено народно събрание гласува и приема закона за защита на нацията, който лишава българските евреи от граждански и политически права.

На 24 юли 1941 г. той посещава Министерство на външните работи и протестира срещу трудовата мобилизация на евреи - испански поданици и заявява, че това противоречи на международното право. През май 1943 г. се противопоставя на изселването на софийските евреи и връчва да поиска от правителството си да му разреши издаването на визи на евреи от всякаква националност и обществено положение. Помага на евреи от Скопие да напуснат града, а през юни 1943 г. основава Клодия и Рене Арие.

Клодия и Рене преди да напуснат България. ЦДА

С вербална нота № 44 от 8 юни 1943 г. на Испанската легация в София, Хулио Паленсия изисква издаването на дипломатически паспорти на основаните от него Клодия и Рене Арие. Основната му цел е да спаси младежите, чието баща е осъден и екзекутиран през същата година. В резултат на цялостната си дейност, през 1943 г. е обявен за „персона нон грата“ и напуска страната през август. Испанските евреи в България обичат и помнят дипломата Паленсия. Преживелите Холокоста го наричат Дон Хулио и за много от тях той е бил единствена надежда за спасение, а от 2010 г. на стената на Испанското посолство е поставена паметна плоча в негова чест.

През 1943 г. Хулио Паленсия е правел постъпки да спаси и евреи от Скопие, изтъквайки че са испански поданици.

Паметна плоча в чест на Хулио Паленсия, поставена на сградата на Испанското посолство в София. Фотограф: Иванка Гезенко.

Пощенска марка с образа на Хулио Паленсия. Марката е валидирана през 2017 г. по идея на ОЕБ „Шалом“. Източник - philatelicmarket.com

Но 11 343 други евреи от Беломорска Тракия и Вардарска Македония били депортирани в лагерите на смъртта. На 22 февруари 1943 г. германския представител Теодор Данекер и българският комисар по еврейските въпроси Александър Белев подписали споразумение за изселването „най-първо на 20 000 евреи от новите земи“. В заглавието на документа думите „нови земи“ са зачертани и силата му на практика станала валидна за всички български евреи. Споразумението било утвърдено от кабинета на Богдан Филов, а за да допълни цифрата 20 000 комисарят Белев изготвил списъци на още 8 000 евреи, които живеели в Пловдив, Пазарджик, Кюстендил, Варна, Сливен и други български градове. Опитът му се провалил, тъй като през март 1943 г. много българи защитили сънародниците си евреи. След неуспеха, претърпял при опита за изселването на евреи, живущи на територията на Царство България, комисарят Александър Белев разработил нов план, който предвиждал изселване на живеещите в София 25 000 евреи в провинцията. За някои от тях вече Ви разказахме. Краят на Втората световна война заварва много български евреи изселени в различни малки градчета на страната, а много скоро ограниченията на закона за защита на нацията били отменени. Така завършва нашата разходка, която условно нарекохме „На гости в еврейската махала в София“. Опитахме се да Ви разкажем как българи и евреи заедно са строили къщи, как са живели от Освобождението (1878) до приемането на закона за защита на нацията (1940). „Надникнахме“ в старите еврейски къщи за да усетим бита и атмосферата им. Разходката ни премина и през мрачните години на Холокоста, накара ни да усетим ограниченията, наложени на българските евреи, но едновременно с това нямаше как да не разкажем и за 20 достойни българи, които са помагали на сънародниците ни евреи. И може би тук е мястото да споменем думите на един български учен:

„Другият до нас, това сме ние до другите“. Може би тези думи на проф. Александър Фол ще ни помогнат да проумеем, че както в миналото, така и в настоящето всички заедно сътворяваме историята си.

Проект от Харалампи Тачев на декоративен фриз за стенописа на синагогата в Бургас. ЦДА

